

ЗМІСТ

Вступне слово.....	7
Навчальна програма дисципліни «Соціальна антропологія»	12
Курс лекцій	
ЧАСТИНА ПЕРША	15
РОЗДІЛ 1. Теоретико-методологічні та історичні засади курсу	16
<i>Вступна лекція</i>	16
1. Предмет і завдання антропології.....	16
2. «Антропологізація» сучасної науки	20
3. Методи антропології.....	21
<i>Тема 1. Експурс в історію антропології</i>	24
1. Початкові свідчення про природу людини та їх особливості	24
2. Розширення, накопичення та систематизація антропологічних знань... 34	
3. Становлення антропології як сучасної науки	36
4. Стан розвитку антропології в Україні.....	38
<i>Тема 2. Методологія дослідження в соціальній антропології</i>	44
1. Джерела соціально-антропологічного дослідження.	
Проблема методології соціальної антропології	44
2. Соціологічні методи в соціальній антропології.	
Наукова дискусія щодо кількісних та якісних методів дослідження	50
3. Кількісні і якісні методи дослідження	55
4. Методи соціально-антропологічного дослідження	
історичного минулого. Польове дослідження.....	61
5. Найзначніші школи і напрями соціальної антропології.....	67
РОЗДІЛ 2. Антропосоціогенеза і расогенеза	79
<i>Тема 3. Проблема походження людини</i>	79
1. Теоретико-методологічні проблеми антропосоціогенези	79
2. Теорія гляціалів та її критика. Періодизація історії	
первісного суспільства	81
3. Теорії походження людини	89
<i>Тема 4. Основні форми і віхи антропогенези</i>	
<i>(за еволюційною теорією)</i>	117
1. Архантропи (австралопітеки; інша гіпотеза).	
Homo habilis. Homo erectus.....	117
2. Неандертальці (Homo sapiens neanderthalensis)	122
3. Перша глобальна світова війна	125
4. Кроманьйонська людина (Homo sapiens sapiens).....	126

Тема 5. Основи расології	131
1. Головні поняття расології: раса	131
2. Виникнення та розвиток расології як науки	134
3. Походження рас за сучасною антропологією. Головні відмінності у фізіології рас	136
4. Нові відкриття в сучасній расології: дерматогліфіка та інші способи расово-етнічної діагностики	141
5. Варіанти расових типологій	147
ЧАСТИНА ДРУГА	153
РОЗДІЛ 3. Морфогенеза і соціогенеза	154
Тема 6. Суспільства соціальних тварин	154
1. Морфо- і соціогенеза. Соціальність і еосоціальність	154
2. Бджолиний суспільний устрій	156
3. Мурашині мегаполіси	160
4. Види господарської діяльності мурах	171
Тема 7. Ранні суспільства	176
1. Соціальна структура біологічних суспільств	176
2. Соціальна організація палеоантропів	183
3. Соціальні стосунки в суспільстві кроманьйонців. Духовний світ неоантропа	192
Тема 8. Проблема походження мови, мистецтва, культури	197
1. Психіка і психічне життя. Феномен духовності	197
2. Гіпотези походження людської мови	200
3. Гіпотези походження мистецтва	211
4. Людина і культура	212
РОЗДІЛ 4. Традиційне суспільство	218
Тема 9. Неолітична (аграрна) революція та її всесвітньо-історичне значення	218
1. Зміст поняття «Неолітична революція». Два напрями еволюції людства	218
2. Доместикація тварин. Скотарство. Номадні суспільства	219
3. Землеробство та його еволюція. Перехід до складного суспільства	222
4. Всесвітньо-історичне значення Неолітичної революції	225
Тема 10. Зрушення в суспільній організації людського співтовариства як наслідок Неолітичної (аграрної) революції	233
1. Військова демократія і вождівство як переддержавні форми суспільної організації	233
2. Перші цивілізації і людина в них	244
Тема 11. Еволюція та типологія суспільств	255

1. Давні спроби систематизації історичного процесу та їх прояви у світовій науковій думці	255
2. Зіставлення давніх і сучасних періодизацій історії людства	260
3. Варіанти типології суспільств	265
4. Соціально-антропологічний аналіз футурологічних концепцій майбутнього людської цивілізації	280
Тема 12. Соціально-історична україніка	296
1. Поява людей на території України. Генетичні витоки українського народу	296
2. Населення України в пізньопалеолітичну та мезолітичну добу	302
3. Перші цивілізації. Гіпотези щодо Аратти (Оратти) та Аріани («Аріана Веджа»). Циркумпонтійська зона.....	311
4. Населення України у бронзовому віці: розселення індоєвропейців, проблема їхнього походження та прабатьківщини («арійська проблема»)	337
5. Проблема Півночі в міфології та історіографії. «Північна» і «Південна» версії початків індоєвропейської спільноти	346
Післяслово	355
Витяги з джерел та літератури	356
Контрольні завдання	366
Словник персоналій і термінів	374
Рекомендована література ..	407

ВСТУПНЕ СЛОВО

Дана книга — це **друге видання нашого підручника «Соціальна антропологія»**, який був рекомендований Міністерством освіти і науки України в якості підручника для закладів вищої освіти, і виїшов друком у 2017 році в Києві.

Життя показало, що наш підручник став популярним не тільки в середовищі науковців та освітян, а й серед широкого загалу читачів, а значить, викладені у ньому матеріали цікаві і потрібні людям. Весь тираж його розійшовся і було прийнято рішення зробити друге видання. Дійсно, наука розвивається, з'являються нові публікації, нові дані, тож рішення зробити нове видання було слухним. Та й у нас, як авторки, з'явилися нові можливості професійної реалізації, тому і в цьому відношенні публікація оновленого тексту підручника з соціальної антропології видається цілком доречною.

Чим так важлива соціальна антропологія і чому її варто вивчати в Україні? Це пов'язано насамперед із тим, що наша країна взяла курс на євроінтеграцію, однією з найважливіших сфер якої є царина вищої освіти, і у 2005 році приєдналася до Болонського процесу. На сьогодні уже 48 країн, включно з Україною, є його учасниками. Також значна кількість міжнародних організацій підтримують його ідеї та сприяють їх реалізації.

Для американських і західноєвропейських закладів вищої освіти, і передусім тих, що входять у Болонський процес, характерним є викладання багатьох дисциплін антропологічного спрямування, у тому числі й **соціальної антропології**. Після входження української вищої освіти в Болонський процес такі дисципліни з'явилися в навчальних планах деяких українських університетів. Але ці у великій мірі прогресивні зміни змісту дисциплін, що викладаються в українських закладах вищої освіти, відбуваються, на жаль, дуже повільно. І головною причиною такого становища є те, що сьогодні все ще існує методологічна дискусія щодо місця соціальної антропології в системі наук, а відповідно, і щодо змістовного наповнення навчальних курсів з даної проблематики. Ця методологічна суперечка має свої об'єктивні причини і пояснюється тим, що нині триває процес «антропологізації» сучасної світової науки й антропологія вже підминає «під себе» цілу низку досі самостійних наук, у зв'язку з чим

«тіло» її стало дуже великим, а відповідно об'єкти антропологічних наук і досі не мають чіткої визначеності.

Конкретною ж «українською» причиною є те, що викладачу українського ЗВО доводиться стикатися з тим, що в Україні бюрократична система Міністерства освіти і науки сильно відстає і від наукових новацій у галузі людинознавства, і від європейських освітніх тенденцій, тому дисципліни антропологічного змісту доволі важко пробивають собі шлях у навчальні плани університетів, а окремих спеціалістів з соціальної антропології наші університети не готують узагалі.

І все ж таки в Україні є університети, які вводять у свої освітні програми антропологічні дисципліни, у тому числі й соціальну антропологію. Але, оскільки єдиного підходу до їх змістовного наповнення ще немає, то вони за змістом дуже відрізняються. Так, студент може зустріти підручники і навчальні посібники:

– як орієнтовані на *британську модель* соціальної антропології, у якій вона є самостійною дисципліною і не ототожнюється з культурною антропологією (навчальні видання В. І. Добренькова, А. І. Кравченка, Московський державний університет ім. М. В. Ломоносова /РФ/ та деякі інші, колеги із Пловдивського університету «Паїсій Хилендарский» (Болгарія), особисто наші навчальні видання та ін.);

– так і орієнтовані на *американську модель*, у якій ці дві галузі антропологічних наук ототожнюються (наприклад, роботи Е. О. Орлової, НДІ соціальної і культурної антропології при Державній академії слов'янської культури /РФ/, а в навчальному виданні А. О. Белика, Російський державний гуманітарний університет /РФ/ узагалі міститься суміш різних антропологічних напрямів, з-за чого соціальна антропологія взагалі розчиняється у них, і ці приклади можна продовжувати). Ряд кафедр українських університетів також зорієнтувалися на американську модель, а тому відразу ж вступили у царину методологічних дискусій щодо того, чи ототожнювати соціальну і культурну антропологію, чи ні, чого і варто було очікувати, адже в американській антропології і соціології ця дискусія точиться вже більше 100 років і, вочевидь, буде тривати ще стільки ж часу.

Усе це, безумовно, позбавляє студента можливості чітко уявити предмет соціальної антропології і засвоїти необхідний навчальний матеріал, що у свою чергу ускладнює роботу викладача, який узявся читати курс соціальної антропології.

У зв'язку із зазначеним особисто у нас був тільки один вихід — вибрати якийсь один методологічний орієнтир, що ми й зробили, ***вибравши орієнтир на британську наукову й освітню традицію та ті університетські підходи, які на ній базуються.*** Це дало певну чіткість у визначенні предмета цієї дисципліни, що у свою чергу дало нам можливість розробити не тільки лекційний курс, проблематику практичних занять і завдань для самостійної роботи, рекомендувати літературу, а вже й опублікувати і навчальний посібник з соціальної антропології¹, і згаданий нами вище підручник для закладів вищої освіти², а тепер уже — і друге його видання.

Мета і завдання вивчення дисципліни — ознайомлення студентів із предметною сферою соціально-антропологічних досліджень, їх взаємодією з комплексом філософських, природничих та інших наукових дисциплін, способом аналізу соціально-антропологічної проблематики в контексті найвпливовіших сучасних методологій; формування навичок самостійної орієнтації в концепціях і поняттях сучасної соціально-антропологічної науки на підставі звертання до наукового доробку найбільш презентативних персоналій.

У результаті вивчення дисципліни у студентів мають сформуватися такі **загальні компетентності**:

Інструментальні компетентності: оволодіння чіткими уявленнями щодо базових понять та категорій соціальної антропології, уміння розрізняти та зіставляти ключові поняття, виявляти їхнє змістовне та методологічне навантаження; націленість на конкретно-наукове дослідження людської життєдіяльності; здатність до аналізу концептуальних засад та визначення сутності різних концепцій походження людини, процесів розвитку людини та її суспільства; здатність до аналітичної діяльності при формуванні уявлень про основні історичні епохи у житті людства; уміння застосовувати антропологічний підхід до аналізу соціальних та культурних явищ історії; збирати й обробляти інформацію, критично аналізувати одержані матеріали, самостійно вирішувати поставлені творчі завдання, робити підсумки і формулювати висновки.

---

¹ Борисова О. В. Соціальна антропологія : навчальний посібник. Київ: Кондор-Видавництво, 2016. 224 с.

² Борисова О.В. Соціальна антропологія : підручник для вищих навчальних закладів. Київ: Кондор-Видавництво, 2017. 412 с.

Міжособистісні компетентності: уміння працювати в команді; здатність до критики та самокритики під час дискусії; набуття навичок та вмінь при формуванні міжособистісних стосунків у колективі під час обстоювання власної позиції; етичні зобов'язання при опонуванні виступів доповідачів; розуміння традицій і звичаїв інших культур, уміння проявляти толерантне до них ставлення; уміння критично оцінювати явища, ситуації, діяльність осіб, спираючись на отримані знання.

Системні компетентності: здатність застосовувати знання на практиці, критично мислити і генерувати креативні ідеї та вирішувати важливі проблеми на інноваційній основі, працювати самостійно при вивченні джерел, підготовці доповідей, формулюванні альтернативних підходів до висвітлення теми дискусії; бажання досягти успіху при обговоренні тем доповідей; здатність адаптуватися до нових ситуацій у професійній діяльності, застосовуючи знання з соціальної антропології.

Професійні компетенції ми не описуємо, тому що соціальних антропологів українські університети, на жаль, поки що не готують.

Під час освоєння курсу великого значення набуває самостійна робота студентів, яка будується на трьох рівнях:

— *репродуктивному*, який вимагає від студента знань основних законів, закономірностей, принципів пізнання та вміння їх застосовувати для виконання елементарних завдань;

— *репродуктивно-творчому*, який потребує самостійного пошуку, аналізу наукової та навчальної літератури з метою їх застосування для виконання завдань більш високого рівня;

— *творчо-пошуковому*, який передбачає розв'язання завдань для самостійної роботи та творчих завдань, пов'язаних із підготовкою повідомлень, рефератів, есеїв тощо.

Від авторки особисто:

Цей підручник, друге видання якого Читач зараз тримає в руках, був написаний не тільки для тих, хто отримує фах соціолога, історика чи археолога — такі підручники на терені нашої слов'яномовної ойкумени вже є. Він замислювався як підручник ДЛЯ ВСІХ майбутніх українських фахівців з вищою освітою. **І став першим таким підручником, написаним українською мовою.**

Друге видання підручника буде тільки дещо уточнене і виправлене, а також доповнене деякою новою літературою та більш різноманітним навчально-методичним матеріалом, уже апробованим під час викладання соціальної антропології студентам різних українських ЗВО.

На жаль, пандемія COVID-19, яка буквально потрясла світ, потягла за собою карантини, локдауни, захворювання людей та інші дуже неприємні речі, що негативно позначилось на різних сферах життя людей, у тому числі і на роботі видавництва та типографій. Це затримало вихід в світ цієї книги. Але це навіть спрацювало в «плюс», адже пандемія дозволила перевірити футуристичні прогнози щодо майбутнього людства і мені довелося дещо корегувати в тексті, як також і додавати свіжу літературу. Однак, *якщо вже навіть Стівен Кінг (!) нині змушений корегувати текст своєї нової, вже практично готової до виходу книги, то мені, як-то кажуть, сам Бог велів це робити.* Крім текстових доповнень і вставок посилань на найважливішу літературу, я вирішила внести різноманіття в підручник кількома фотографіями, які несуть свій важливий зміст.

Однак усі негаразди врешті решт були подолані, тож я дуже рада, що шановний Читач нині тримає моє таке довгоочікуване «дітище» в своїх руках.

Висловлюю свою щирю подяку моїм шановним рецензентам — докторам наук, професорам Л. О. Філіппович, О. В. Добродум та К. В. Кислюку за уважне ставлення до другого видання мого підручника та високопрофесійне його рецензування. Висловлюю також подяку доктору філософських наук, професору Харківського національного університету ім. В. В. Докучаєва О. І. Заздравній за її позитивну внутрішню рецензію.